

Державний вищий навчальний заклад
«Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
університет імені Григорія Сковороди»

КАФЕДРА ІСТОРІЇ ТА
КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
З УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ
Збірник наукових статей

Випуск 29

СПЕЦВИПУСК

Переяслав-Хмельницький
2012

ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ»

КАФЕДРА ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ З УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Збірник наукових статей

Спецвипуск

Випуск 29

ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
2012

УДК 94(477)(082)
ББК 63.3(4 Укр)я 43 Н 34

Кафедра історії та культури України

Н 34 Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. - Вип. 29.
Переяслав-Хмельницький, 2012. - 411 с

*Збірник наукових праць зареєстровано Вищою атестаційною комісією
України як фахове видання із спеціальностей «Історичні науки»
(Див.: Бюлетень ВАК України. - 1999. - №6. - С 30)
Свідоцтво про реєстрацію ЗМІ КВ №9497 від 12.01.2005
Заснований у 1993 р. Засновник - ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький
державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*

Рецензенти: д.і.н., проф. Г.К. Кожоляно, д.і.н., проф. С.С. Троян, д.і.н., проф.
А.Л. Черній.

Редакційна колегія: Коцур В.П., доктор історичних наук, професор (головний редактор); Орлик В.М., доктор історичних наук, професор (заступник головного редактора); Шевчук В.П., доктор історичних наук, професор; Борисенко В.Й., доктор історичних наук, професор; Коцур А.П., доктор історичних наук, професор; Казьмирчук Г.Д., доктор історичних наук, професор; Лисенко О.Є., доктор історичних наук, професор; Тарапон О.А., кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар); Колибенко О.В., кандидат історичних наук, доцент.

Відповідальні за підготовку спецвипуску: к.і.н. Лукашевич О.М., к.і.н. Нагайко Т.Ю., к.політ.н Коцур В.В.

Рекомендовано Вченою радою ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

Спецвипуск сформовано за результатами Міжнародної наукової конференції «Історія повсякденності: теорія та практика - 2011», що відбулася 13-14 травня 2011 року у ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди". Збірник уміщує тематичні статті, присвячені розгляду повсякденних аспектів суспільно-політичної та соціально-економічної історії. Для викладачів, аспірантів, студентів.

Special Issue was formed after the International Conference «The history of everyday life: Theory and Practice - 2011» what was held 13-14 May 2011 in State Pedagogical University named after Hryhoriy Skovoroda. Collection holds feature articles devoted to the less glamorous aspects of socio-political and socio-economic history.

For teachers, graduate students, students.

УДК 94(477)(082)
ББК 63.3(4 Укр)я 43 Н 34

© Кафедра історії та культури України,
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький
державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди», 2012

Вільчинська Д. ВПЛИВ КИЇВСЬКОГО ПОЛІТЕХНІЧНОГО ІНСТИТУТУ НА ПІДВИЩЕННЯ КУЛЬТУРИ НАСЕЛЕННЯ КИЇВЩИНИ (1900-1917).....	147
Лисенко А. МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ІДЕОЛОГІЧНІ ПОЗИЦІЇ ВІЙСЬК ОТАМАНА Н. ГРИГОР'ЄВА НАВЕСНІ 1919 Р (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПЕРЕВІРКИ ВІЙСЬК ВИЩОЮ ВІЙСЬКОВОЮ ІНСПЕКЦІЄЮ).....	152
Непотенко Т. МЕХАНІЗМИ ОПЛАТИ КОМУНАЛЬНИХ ПОСЛУГ МЕШКАНЦІВ ЧЕРНІГОВА У 1920-Х РР.....	158
Тарапон О. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ ПЕРЕЯСЛАВА В УМОВАХ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТА ІДЕОЛОГІЧНИХ ПРОЦЕСІВ КІНЦЯ 1920-Х РР.....	164
Трухманова С. ЖИТЛОВО-ПОБУТОВІ УМОВИ ІСНУВАННЯ МЕШКАНЦІВ ПОДІЛЛЯ У 20-Х РР. ХХ СТ. ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА	173
Розовик Д. ПИТАННЯ АГРАРНОГО ПЕРЕНАСЕЛЕННЯ В УСРР ТА ШЛЯХИ ЙОГО ВИРІШЕННЯ У 1920-Х РР.....	180
Розовик О. ЗАХОДИ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ І ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УСРР ЩОДО ОХОРОНИ МАТЕРИНСТВА ТА ДИТИНСТВА У 1920-Х РР.....	185
Лукашевич О. ДО ПИТАННЯ ТРАНСФОРМАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ДОЗВІЛЛЯ У ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ КОЛГОСПНОГО ЛАДУ.....	191
Іріюглу Ю. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ У БОЛГАРСЬКОМУ СЕЛІ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я 1920-Х - 1930-Х РОКІВ ЗА МАТЕРІАЛАМИ УСНИХ ІСТОРІЙ	198
Молоткіна В. РОЛЬ КНИГИ В ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В 20-30- ТІ РР. ХХ СТ.....	207
Гогохія Н. ФОРМУВАННЯ «ВІРНИХ ЛЕНІНЦІВ»: ДИСКУРСИВНІ ЗАСОБИ ТВОРЕННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ У ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ УКРАЇНСЬКОЇ ДИТИНЦІ (1929-1939 РР.).....	214
Чорненький Р. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ПОВІЙ СТАНИСЛАВІВСЬКОГО ВОЄВОДСТВА (1921-1939 РР.)	221
Невежин В. КАК ПРИНИМАЛИ В КРЕМЛЕ: ИЗ ИСТОРИИ ПОВСЕДНЕВНОСТИ СТАЛИНСКОЙ ЭЛИТЫ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ 1930-Х - НАЧАЛА 1940-Х ГГ.....	228

**ЖИТЛОВО-ПОБУТОВІ УМОВИ ІСНУВАННЯ МЕШКАНЦІВ
ПОДІЛЛЯ У 20-х рр. ХХ ст. ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ
СОЦІОКУЛЬТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА**

У статті на основі житлово-побутових умов проживання мешканців міст Поділля 20-х рр. ХХ ст. робиться спроба проаналізувати формування їхнього соціокультурного середовища.

Ключові слова: *житлово-побутові умови, Поділля, соціокультурне середовище.*

Як альтернатива дослідженням, зосередженим на глобальних суспільних явищах та процесах, в останнє десятиріччя в українській історичній науці виник відчутний інтерес до історії повсякдення, у тому числі до умов життя людини, спілкування, культурних процесів у сфері щоденного буття, особливості яких формують специфіку ментальності людини [17, с 47].

Житлово-побутові умови існування міського населення у 20-х рр. ХХ ст. були важливим фактором формування як особистої культури громадян, так і соціокультурного середовища. Розгляд буденного життя міських мешканців на прикладі багатонаселеного прикордонного Поділля дозволяє з'ясувати механізми впливу на формування так званої «радянської людини».

Загострення житлових потреб у містах мало свій початок ще у довоєнні часи й було пов'язане з інтенсивним збільшенням міського населення. Особливо швидко це зростання відбувалося у період з 1923 по 1926 рр. Лише природний приріст населення України за той же час досяг 256 тис. осіб, а збільшення його міського сегменту внаслідок міграції людності з сільської місцевості склало 723 тис. осіб [18, с. 65]. На Поділлі, як у прикордонному районі, де була зосереджена велика кількість військ, це становище загострювалося додатковою потребою надання житлової площі демобілізованим військовим та червоноармійцям прикордонних частин: «Поділля практично було начинене армією. Військові загони розквартирувалися у містах та містечках. У різні часи на Поділлі дислокувалися Башкірська, Латиська, Залізна дивізії, корпус Червоного Козацтва та ін.» [23, с 7, 15].

Житлова криза, що розвинулася у зв'язку із неконтрольованим зростанням кількості міст та призвела до тісного співіснування представників різних соціальних груп, вплинула на виникнення специфічних культурних відносин колективістського типу.

Декрет РНК РРФСР навесні 1921 р. «Про заходи поліпшення житлових умов трудящих та про заходи боротьби із руйнуванням житла» констатував критичний стан житлових будівель та катастрофічну нестачу міських помешкань [11, с. 253].

Радянська влада намагалась вирішити житлову проблему власними методами, націоналізуючи будівлі та розподіляючи їх за класовими критеріями. Підставою до цих дій був декрет про націоналізацію всіх міських домоволодінь; надання квартир носило характер реквізиції, як і облік і розподіл меблів. За цілковитої

відсутності коштів та джерел їх отримання відділи житлового господарства (житлові відділи) використовували наявні запаси житлоплощі, але не могли розпочати ані спорудження нових будинків, ані ремонт наявних, які дедалі більше занепадали й руйнувалися. У січні 1921 р. РНК РРФСР видав декрет про скасування плати робітників та радянських службовців за житло, яке вони отримали [14, с. 175]. Упродовж 1920-х рр. перевагою при наданні житла користувалися робітники, члени профспілок та військовослужбовці. Так, наприклад, відбувалося у Вінниці за розпорядження міської ради у 1925 р. [6, с. 36].

Усталеною була практика створення комунальних квартир, виселення / «ущільнення» підприємців, купців, старої інтелігенції, заможних міщан, представників тих соціальних верств населення, які вважалися ворожими існуючій владі. Так, у постанові за доповіддю голови правління Житлової спілки т. Літвінова Президія Вінницької міської ради вирішила проводити подальшу пролетарізацію правлінь житлових кооперативів, а також, враховуючи наявну кризу, провести кампанію з ущільнення та виселення нетрудового населення [6, с. 21].

Протокол № 5 засідання Крижопільського районного партійного комітету КП(б)У від 29 березня 1921 р. містив розгляд питання виселення «нетрудового елементу». Підкреслювалося, що квартирне питання у Крижополі надзвичайно гостре, родинам залізничників, які прибули до міста, абсолютно немає де розташуватися, тому вони юрбляться у вагонах. «Скоро прибудуть ще 75 сімей, які будуть у ще гіршому становищі. Тому потрібно вдатися до рішучих заходів», - наголошував промовець Фліорчак. Пропонувалося єдине розв'язання проблеми - виселення усього «нетрудового елементу» поза межі Крижополя. Обрана комісія, до якої увійшли представник райпаркому Кулик, представник житлового комітету залізниці Кононенко та представник виконкому Качкуров, мала упродовж двох днів закінчити їх виселення [4, с. 49].

9 вересня 1922 р. у резолюції Вінницької міської ради по доповіді Подгайца «Про житлову кризу та благоустрій м. Вінниці» відзначалося, що місто надзвичайно перевантажене та перебуває у катастрофічному становищі, а руйнівні дії, що здійснюють громадяни та деякі установи стосовно відібраного у них житла, супроводжуються поступовим знищенням будинків. Міськрада оголосила упродовж 10 вересня - 25 жовтня 1922 р. півторамісячник ремонту житла, під час якого мав бути виконаний невідкладний ремонт, а населення зобов'язувалося внести аванс у рахунок квартирної плати [10, с. 7].

Запровадження нової економічної політики змінило стиль роботи місцевого керівництва - воно переходить від адміністративних методів ведення господарства до ринкових, продрозкладка замінюється продподатком, запроваджується кооперування трудящих, госпрозрахунок, тимчасовий допуск капіталістичних елементів в економіку, формується ринок. Упродовж 1921-1922 рр. нові принципи почали реалізовуватися на практиці, але на Поділлі цей процес був невиразним. Втім, уже у липні 1922 р. у доповіді Подільського губкому КП(б)У йшлося про те, що господарські справи стали привертати набагато більше уваги влади [2, с. 7].

НЕП перевів комунальні господарства (комунгоспи) на самоокупність. Перед

реформованим апаратом житлоорганів - управлінням нерухомого майна постали завдання повернути колишнім власникам частину домоволодінь, віддати в оренду деякі будівлі й запровадити принцип платності, що дало кошти для відновлення зруйнованого господарства, зокрема ремонту казарм. Відтак 1922 р. став роком організації комунального господарства Поділля на нових засадах самокупності та господарського розрахунку, але «пошуки нових шляхів та методів роботи у масштабі загальногубернському», як зауважувалося у звіті губекономради, «були справою ризикованою та важковиконуваною» [22, с 111].

З квітня до вересня 1922 р. головна увага приділялася відновленню комунальних підприємств, що, на думку влади, повинно було стати одним з головних джерел доходів Комгоспу та «правильної» організації житлової справи. Як втілення на Поділлі Житлового закону УСРР, проводилася нова житлова політика. В основу її було покладено відновлення домоволодінь шляхом запровадження плати за всі житлові приміщення та денационалізація будівель, оскільки їх відновлення та експлуатація були неможливі без залучення приватної ініціативи колишніх власників [22, с 111].

Постановою губвиконкому від 28 квітня 1922 р. була запроваджена плата за житло, постановою губекономради від 2 червня 1922 р. розроблені умови здачі в оренду цілих житлових будівель. Квартирна плата спочатку отримувалася райкомбідами. Створилося становище, коли квартплатня стягувалася нещадно без надання будь-яких послуг. Це послужило імпульсом для взяття будинків в оренду. До 15 вересня вже було укладено 149 орендних договорів. Наприкінці серпня губвиконком змінив норму оцінки по м. Вінниці. Було визначено доцільним денационалізувати домобудівлі з оцінкою до 3000 руб. Згідно перепису, ці будівлі були спорудами з середньою кількістю квартир 2,08 та пересічною площею кожної кімнати у 31 кв. аршин (*аршин - міра довжини у Росії з XVI ст., дорівнює 16 вершкам, у сучасній системі мір — 71,12 см*), тобто близько 22 м.

За зазначеною нормою, у Вінниці було націоналізовано 606 домобудівель з житловою площею близько 135000 кв. аршин, а денационалізовано 2032 домобудівлі з житловою площею 250000 кв. аршин. Дрібні домобудівлі вирішено не націоналізувати, як такі, що не піддаються масовому управлінню.

Складною була житлова проблема для робітництва регіону. Деякі робітники наймали квартири, але їх становище було нестабільне. На VIII Подільській губпартконференції зауважувалося, що як тільки робітник втрачав роботу, його «негайно ж викидали з помешкання» [3, с 86]. Щоб розв'язати житлову кризу для робітників, губвідділам профспілок було здано у безоплатне користування 128 домоволодінь за вибором спілок. Для фактичного заселення цих будинків робітниками, профспілкам надавалося право отримувати квартплату у них з осіб, що не є членами профспілок, без усякого обмеження у розмірі платежів. Таким чином економічним шляхом з цих приміщень усувався так званий нетрудовий елемент. Житлова площа, яка звільнялася, надавалася спілками своїм членам [22, с 112].

Винайдені засоби дали можливість розпочати ремонтну кампанію, що її оголошував наказ губвиконкому від 14 вересня 1922 р. Головна увага була приділена відновленню комунальних підприємств, які обслуговували міське

населення (освітлювальна станція, водогін і трамвай), організації земельного господарства, яке в силу місцевих умов мало стати одним з головних джерел доходів Комгоспу, та правильній організації житлової справи. У цій останній справі досягненням став капітальний ремонт військового містечка, яке не використовувалося упродовж трьох років, й переведення до нього на казарменне становище армійських частин.

Повернення житлових будівель у приватну власність не колишнім власникам, а стороннім особам стало причиною нападів з метою руйнування й пограбування. У доповіді про роботу місцевого господарства на засіданні пленуму Проскурівської міської ради від 14 грудня 1923 р. вказувалося, що насамперед потрібно вирішити житлові проблеми, пов'язані з помилковою та часом незаконною денационалізацією житлових будівель. З метою збереження їх від подальшого руйнування й грабіжництва передбачалося ухвалити відповідні заходи охорони [8, с 1].

Під час проведення денационалізації та здачі в оренду націоналізованих будівель скоротилася діяльність житлових органів м. Вінниці щодо розподілення житлових приміщень, але довелося розміщати Н-ську дивізію, що прибула до Вінниці. Всього з червня по вересень включно 1922р. було видано 2648 ордерів, з них: установам-183, військовим-845, громадянам-1620. Робота відбувалася вкрай важко, оскільки місто було надзвичайно ущільнене - на одного мешканця центральної частини міста припадало неповних 9 кв. аршин (6,4 м²).

На середину 1920-х рр. ситуація з житлом у містах не лише на Поділлі, а й по всій УСРР практично не змінилася, що констатувалося у випусках центральних статистичних видань, які рясніли виразами на кшталт: «Надзвичайна житлова криза існує не лише у великих, але й у менших містах України» [18, с. 56]. Так, у протоколі засідання Президії та секцій Вінницької міськради від 2 січня 1925 р. знову відзначалося, що «великим питанням [...] є житлова криза. На другий пленум міськради буде винесено доповідь з цього питання «Міськгоспу» та Комунальної секції». Вінницька міська рада навіть планувала використати для житла частину помешкань, які звільнялися установами внаслідок ліквідації 1925 р. губерній. Було ухвалено, що всі помешкання, які звільнялися губвідділами та іншими установами, безпосередньо передаються Міськгоспові, що, у свою чергу, має встановити догляд за ними й виселити усіх тих, хто самовільно захопив помешкання. У першу чергу квартирами наділялися робітники з підприємств, члени профспілок та військовослужбовці. Запроваджувалося черговість надання житла [7, с 43, 60, 86, 91].

У доповіді житлової комісії на засіданні міськради від 8 серпня 1925 р. знову прозвучало, що у зв'язку з великою кількістю розміщених військових частин становище з квартирами у м. Вінниці «є катастрофічним». Було визнано за доцільне просити ВУЦВК надати довготермінову позику та грошову допомогу [7, с. 108]. Створення комунального житла вважалося владою вирішенням житлового питання. У звіті секції охорони здоров'я Вінницької міськради від 11 липня 1925 р. йшлося про необхідність створення спільного житлового помешкання для робітників, демобілізованих червоноармійців, безробітних членів профспілок та біженців, які перебували у скрутному матеріальному становищі. Відтак

ухвалили, за браком відповідного помешкання, для цієї мети переобладнати приміщення колишньої лазні на Іерусалімці [7, с. 83].

Упродовж 1920-х рр. характерною особливістю подільського міста залишалися комунальні квартири (комуналки) - спільне проживання в одному помешканні багатьох сімей. Досвід артільного, тобто спільного господарства, яке вели ті, хто проживав у казармених приміщеннях ще з дореволюційних часів, був використаний у 20-х рр. ХХ ст. для пояснення потреби проживання людей у будинках-комунах. Ідея почала впроваджуватися в добу воєнного комунізму, у більшості випадків представниками молоді-одинаками. Робітники та студенти у комунах мали спільні житло, речі та їжу.

У губернських містах згідно з постановою РНК УСРР від 24 серпня 1921 р., почали засновуватися будинки-комуни для робітників-підлітків. Також організовувалися комуни для дорослих робітників, що жили в незадовільних умовах та мешкали на відстані 3-х верст і більше від роботи [19, с. 173]. Однак у роки непу ідея комунального існування не стала основою житлової політики влади. Злиденні умови життя формували мораль, яка не відповідала ідеалам комуністичного побуту, з пияцтвом, хуліганством, бійками та крадіжками. Життя мешканців будинків-комун не перетворилось у спільне життя єдиного колективу [19, с. 275].

Невдалий досвід організації таких комун пізніше буде офіційно визнаний.

Упродовж 1920-х рр. були серйозні спроби більшовицької влади створити новий побут, цілковито відповідний ідеям і потребам будівництва соціалізму. Йшлося насамперед про проектування й спорудження будинків і житлових масивів особливого типу, розрахованих винятково на колективний спосіб життя. Адже, згідно з теоретичними побудовами, людина повинна жити й виховуватися у колективі. Відтак, старий побут був шкідливим за визначенням: люди жили у ньому відокремлено - родинами або поодиноці, в окремих будинках або квартирах. Як наслідок - старий побут роз'єднував людей, зміцнював індивідуалістичні й власницькі навички. Отже, його слід було зламати й замінити іншим, що будувався би на засадах колективізму. Окремій особі чи сімейній парі відводилася мінімальна житлоплоща - лише щоб спати чи перевдягатися. Індивідуальне життя максимально урізалось задля підпорядкування життю у колективі [21, с. 37-52].

Фантастичні владні проекти обернулися у реальному житті погіршенням умов повсякденного побуту, виселеннями, ущільненнями й комуналками.

Потрібно відзначити, що комунальні квартири були також вимушеним заходом, викликаним гострим і хронічним житловим дефіцитом у державі, керівництво якої й спричиняло цей дефіцит. Він пояснювався зокрема й тим, що житлове будівництво різко відставало від потреб населення. Звідси людська тіснява й скупченість на обмеженій житлоплощі. Квартира, розрахована раніше на одну родину, заселялася п'ятьма або шістьма сім'ями - за кількістю кімнат. Також великі кімнати розгороджувалися перетинками. У великих містах запроваджувалася так звана санітарна норма, згідно з якою кожна особа не мала права претендувати більше як на 9 м². Запроваджувалися й інші обмеження. На цій

базі житлового голоду й складався комунальний побут із власними особливими законами й специфічним колоритом [20, с. 234-237].

Характеризувався цей колорит надзвичайною тіснявою повсякденного побуту й необхідністю постійного спілкування із зовсім чужими людьми. У комуналці багато родин, але коридор, кухня, ванна, туалет - спільні. Вони так і називалися - місця спільного користування - й становили головний життєвий нерв і специфіку комунальної квартири. На цьому обмеженому просторі чужі один одному люди змушені були постійно зустрічатися, спілкуватися, сваритися й вести боротьбу за власний шматок цієї спільної площі - кожний на власну користь. В умовах комунальної квартири слово «сусіди» набувало зловісного забарвлення, оскільки добросусідські взаємини були радше винятком [20, с. 238]. Постійне спостереження одного за одним, примус дотримуватися загальноновизнаних норм поведінки ставали елементами втручання в особисте життя, унеможлилювали автономність існування.

Додатково створювалося суспільне житло для певних категорій населення. Протоколи засідань президії Вінницької міськради (травень 1925 р.) зафіксували резолюцію за доповіддю завгубздоров'ям т. Ніколаєва, що у ній планувалися заходи щодо кращого обслуговування найбіднішого декласованого населення та відкриття гуртожитку чи нічліжного будинку для дорослих безпритульних [9, с. 21]. На засіданні президії Вінницької міськради від 27 червня 1925 р. було визнано за необхідне організувати громадське житлове помешкання для безробітних - членів спілок, демобілізованих червоноармійців та інших категорій громадян, що знаходяться у тяжких житлових умовах [9, с. 33].

Під час загального перепису населення 1926 р. переписувалися і житлові володіння. На основі цих даних можна робити висновки не лише про розміри тієї площі, що використовується для житла, але так само й про характер будівель, і про ті житлові умови, у яких перебували різні соціальні групи населення України. Треба враховувати, що перелік міст під час перепису був дуже розширеним, що переписувалися усі міські селища й селища міського типу, а так само й усі ті містечка, у яких було не менш як 500 мешканців та не більш 50% самодіяльного населення, зайнятого сільським господарством. Таких міст та селищ перепис зафіксував в УСРР 402 [18, с. 56].

До складу міст увійшли й такі, що перебували у щільному зв'язку з селом. Проте, навіть так звані окружні міста, за винятком декількох великих міст, майже не відрізнялися від загальної характеристики житлових будівель. Потрібно відзначити, що реєструвалися й зруйновані будинки, якщо від них зберігся хоча б фундамент. Загальна кількість зруйнованих і недобудованих будівель по Україні становила 28 830 або 4,8% всієї кількості, а по окружних містах цей відсоток сягав 5,5 [18, с. 56].

На момент перепису існувало три категорії власників житлового фонду - державна (в управлінні комунальних господарств), кооперативна (збудовані житлово-будівельною кооперацією - не плутати з житловими кооперативами, заснованими на оренді в комгоспів домоволодінь) і приватна (денаціоналізовані будівлі) [18, с. 59]. Згідно з відповідними роз'ясненнями ЦСУ УСРР, до

націоналізованих (державних) домоволодінь належали зайняті державними установами, державними підприємствами, партійними, професійними та іншими громадськими організаціями, що у віданні комгоспів або здані в оренду державним органам житлово-орендної кооперації, приватним особам і громадянам. До кооперативних домоволодінь зараховувалися споруди, що належали житлово-будівельним кооперативам, іншим кооперативним організаціям; до приватних - належні приватним особам [15, с. 114-116,148].

Загальна житлова площа розподілялася таким чином: 46,4% - державна, 0,4% - кооперативна, 53,2% - приватна власність. За кількістю житлових будинків: 20% - державні, 0,2% - кооперативні, 79,8% - приватні. Отже, значна частина жилих будівель належала приватним особам, які у більшості користувалися ними у власних потребах. Але у процесі денационалізації, безперечно, утворилася категорія приватних власників, що отримували від будинків прибутки [18, с. 60]. Приватним особам належала більша, але гірша за якістю й станом збереження частина міського житлового фонду - лише 17,8% їхньої житлової площі становили муровані будівлі. Чисельно менша, але якісно краща частина житлоплощі належала державі (75,6% мурованих будинків).

Одночасно з денационалізацією великої кількості володінь почала розвиватися форма здавання в оренду націоналізованих володінь як різним державним та кооперативним установам, так і приватним особам. Перше місце за кількістю орендних володінь посідала житлово-орендна кооперація (38,6% всієї націоналізованої житлоплощі), а по округових містах вона охоплювала половину всього націоналізованого фонду та 97% усієї орендної площі. Друге місце займала категорія будинків, зайнята державними, партійними, громадськими та іншими організаціями «на всяких основах, крім оренди». Таке володіння житловою площею відбувалося на загальний спосіб, без належного законного оформлення та в багатьох випадках просто самовільно. Ці будівлі перебували в не дуже доброму стані, тому що, не маючи точно визначеного власника, цілком природно, вони повинні були йти до стану руйнації. Приватні особи орендували дуже незначну частину націоналізованого фонду - лише близько 10% [18, с. 62]. Існувала ще графа «інші комунальні», що обіймала 4,6% усіх домоволодінь, переважно дрібних й у занедбаному стані, вони не були денационалізовані й не експлуатувалися комунгоспами. Це були так звані «дикі» володіння, господарем яких ставав назагал той, хто хотів ним бути [18, с. 63].

Одним з основних питань перепису було визначення міри житлової потреби населення. У середньому, на кожного міського мешканця Поділля припадало 5,8 м² - житлової площі, а санітарно-житлова норма, встановлена на Україні, становила 9 м². Як житлові кімнати використовувалися навіть кухні. По окружних містах забезпеченість одного мешканця житлоплощею дещо перевищувала середньоукраїнський показник й досягала 6,1 м² на 1 мешканця. Найнижча забезпеченість житловою площею в групі дрібних міських селищ промислового характеру становила 5 м², оскільки у них перебувала велика кількість несталоного / перемінного населення, яке приїжджало на тимчасові заробітки. Найбільша забезпеченість приміщеннями для проживання (7 м²) була по кооперативній групі. У

нових будинках побутові умови були вже набагато кращі щодо розміру житлової площі.

С. В. Мінаєв визнавав, що навіть «не можна ставити собі завданням найближчими роками досягнути санітарної житлової норми. Треба лише ставити питання про те, щоб, не зменшуючи загальної середньоукраїнської житлової площі на 1 мешканця, подбати про зменшення тісноти в промислових районах шляхом збільшення житлового будівництва (шляхом витрат із державного бюджету, наданням позик окремим робітникам на будівництво, притягненням грошей самого населення послабити житлову кризу)».

Резолюція по доповіді комфракції Житлоспілки у 1927 р. зазначила серед основних практичних завдань такі, як боротьбу із спекуляцією житловою площею, із захопленнями житла, погашення заборгованості по квартирній платні, боротьбу із приватним ринком будівельних матеріалів. Резолюція відмітила незначні досягнення у справі популяризації кооперативного житлобудівництва на відміну від індивідуального, до якого робітники виявляють виключно великий потяг [5, с. 75].

Анкета «Обстеження побуту комуністів», що була розіслана на місця ЦК КП(б)У у вересні 1923 р., пропонувала респондентам дати відповіді на запитання, яку квартиру вони мають, зі скількох кімнат вона складається, чи є у ній кухня, можливо, анкетований займає куток. Укладачів анкети цікавило також, чия це квартира - безкоштовна від установи, підприємства, батьківська, власна чи платна; скільки анкетований сплачує за квартиру з комунальними послугами включно, чи є у нього власні меблі. Окремо стояло уточнююче питання, чи займає комуніст окрему квартиру / кімнату чи житло у комуні. Водночас під час обробки матеріалів Всесоюзного перепису 1926 р. зауважувалося: при засвідченні мешканців комуналки про користування кухнею, особа, яка мешкає у кухні цієї ж квартири, має право вважати себе такою, що не має самостійної житлоплощі [15, с. 125].

Формування атмосфери постійного нагляду, готовність до висунення претензій, потреба виправдовуватися та безперервне відчуття небезпеки втручання у приватне життя призвели до появи таких рис у побутовій культурі, як перебільшена демонстрація політичної лояльності, потайність, готовність до підпорядкування колективному рішення, небажання відстоювати власну думку, що не збігається із загальновизнаною, прагнення до усамітнення, страх, підозра, недовіра, бажання нанести превентивний удар по недоброзичливому сусіду.

Соціокультурні проблеми українського міського населення як у радянському суспільстві, так і в умовах незалежності закономірно пов'язані із культурними деформаціями, що мали місце у 20 рр. ХХ ст. та зумовили специфічні соціальні відносини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вісті ВУЦВК. - 1928. - 23 грудня. - № 299 (2489).
2. Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО) України. - Ф. П-1. - Оп. 1-а. - Спр. 23. - Арк. 7.
3. ДАВО України. - Ф. П-1. - Оп. 1-а. - Спр. 23. - Арк. 86.
4. ДАВО України. - Ф. П-7. - Оп. 1. - Спр. 70. - Арк. 49.
5. ДАВО України. - Ф. П.-29. - Оп. 1. - Спр. 293. - Арк. 75.
6. ДАВО України. -Ф.Р-151. - Оп. 1. - Спр. 3. - Арк. 36, 21, 109.
7. ДАВО України. - Ф. Р-151. - Оп. 1. - Спр. 13. - Арк. 43 зв., 60, 83, 86 зв., 91 зв., 108 зв.
8. ДАВО України. - Ф. Р-151. - Оп. 1. - Спр. 105. - Арк. 1.
9. ДАВО України. - Ф. Р-151. - Оп. 1. - Спр. 126. - Арк. 21, 33.
10. ДАВО України. - Ф. Р-925. - Оп. 2. - Спр. 651. - Арк. 7, 111.
11. Декрет РНК від 23 травня 1921 р. // Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины. - 1921. -№ 49. - С. 253.
12. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины. -1921. - № 6. - С. 47.
13. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины. -1921.-№8.-С. 53.
14. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины. -1921. -№32. -С. 175.
15. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі - ЦДАВО) України. - Ф. Р-582. - Оп. 1.-Спр. 2691.-Арк. 114-116, 125, 148.
16. ЦДАВО України. - Ф. 2717. - Оп. 2. - Спр. 1572. - Арк. 71.
17. Коляструк О. Поняття повсякденності в сучасній науковій гуманітаристиці / Коляструк // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. - К.: Інститут історії України НАН України, 2009. - № 15. - С 46-56.
18. Мінаєв С. В. Наслідки вселюдного перепису 1926 р. на Україні. Населення України. Міський житловий фонд / С В. Мінаєв. - Х.: ЦСУ УРСР, 1928. - 72 с.
19. Нариси повсякденного життя радянської України в добу НЕПу (1921-1928 рр.): Колективна монографія / [відп. ред. С. В. Кульчицький]: В 2 ч. - К.: Інститут історії України НАН України, 2009. - Ч. 1. - 445 с.
20. Синявский А. Д. Основы советской цивилизации / А. Д. Синявский. - М.: Аграф, 2002. - 464 с.
21. Сосновий Т. Теорія розміщення населення як підстава теорії радянського міста / Т. Сосновий // Наукові записки Укр. вільний ун-т. Ф-т права і сусп.-екон. наук. - Мюнхен, 1963. - Ч. 6. – С. 37-52.
22. Хозяйственное строительство Подолии: Отчет губэкономсовещания Украинскому экономическому совету. - Винница: 1922. - Апрель-сентябрь 1921 г.
23. Шульга І. Г. Гірка правда: Нариси історії подільського селянства 1920-1932 рр. / І.Г. Шульга. - Вінниця: ВАТ «Віноблдрукарня», 1997. - 152 с.

Трухманова С. Л. Жилищно-бытовые условия существования жителей Подолья в 20-х гг. XX в. как фактор формирования социокультурной среды.

В статье на основе жилищно-бытовых условий проживания мещан Подолья 20-х гг. делается попытка проанализировать формирование их социокультурной среды.

Ключевые слова: жилищно-бытовые условия, Подолье, социокультурная среда.

Truhmanova S. L. Housing and living conditions of existence of the inhabitants of Podilia in 20 years of the XXth century, as a factor of the formation of socio-cultural environment.

In the article on the basis of housing and living conditions of urban residents of Podilia of 20 years of XXth century, attempt to analyze the formation of their socio-cultural environment.

Keywords: Housing and living conditions, Podilia, socio-cultural environment.

Отримано 13.05.2011.

Наукові записки з української історії

Наукове видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ З УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Збірник наукових статей

Спецвипуск

Випуск 29

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до друку публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє.
Відповідальність за достовірність матеріалів несуть автори публікацій.
Передрук та відтворення опублікованих матеріалів будь-яким способом дозволяється лише при посиланні на «Наукові записки з української історії».
Редакційна колегія залишає за собою право редагувати та скорочувати текст.

Адреса редакції: Україна, 08401, м. Переяслав-Хмельницький Київської обл., вул. Сухомлинського, 30, кафедра історії та культури України (к. 222).
Тел.: 04567-5-17-13
E-mail: kafedra_zbimvk@mail.ru

Комп'ютерний набір: О. Горбовий.

Фото на обкладинці: Колаж. (1. Картина Панаса Ярмоленка "Сім'я Дмитра Микули", 1933 р., село Підварки, Переяславський район, Київська область. Полотно, олія; 2. Базар у місті Переяславі-Хмельницькому Фото Кірпічнікова А.М., 1949 р.; 3. Площа Богдана Хмельницького у м. Переяславі-Хмельницькому, 1953 р. Фото з дзвіниці Вознесенського собору; 4. Малюнок Тараса Шевченка з альбому 1845 року «В Переяславі. Церква Покрови» (Храм Покрови Пресвятої Богородиці збудований у 1709 році коштом полковника Івана Мировича, до сьогодні не зберігся).

Під. до друку 3.04.2012 р. Формат 60x84 1/8. Папір офсет.
Ум. друк арк. 51,5. Наклад 300 прим. Зам. 5
Виготівник ФОП О.М. Лукашевич, свідоцтво про державну реєстрацію
№ 2 358 000 0000 002997 від 12.10.2011 р.

08400, Київська область, м. Переяслав-Хмельницький,
вул. Покровська, 49. к. 12, тел: 097 750 27 17
e-mail: lom80@ukr.net